

TEATR SAN'ATINING TURLRI HAMDA O'ZBEKISTONDA
TEATRNING SHAKLLANISHI

Bazarbay Nazarimbetov Matchanovich

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali,

“Aktyorlik san'ati” kafedrasi o'qituvchisi dotsent

Annotatsiya:Teatr san'ati hayotni, voqea-hodisalarni, turli kurashlar va ziddiyatlarni, ichki kechinmalarni dramatik xatti- harakatlarda, aktyor ijrosi orqali aks ettiradi. Bunda yozuvchi tomonidan yozilgan pyesa yoki librettoga tayaniladi. Pyesani rejissyor sahnalashtiradi: rollarni aktyorlarga taqsimlab beradi, ular bilan mashqlar o'tkazadi, rassom, libos tikuvchi, nur sozlovchi, musiqa tanlovchi (yoki kompozitor) va boshqalar bilan ish olib boradi. Pirovardida ko'pchilik bo'lib tayyorlangan sahna asari tomoshabinga ko'rsatiladi. Aktyorlar sahnada yuz berayotgan voqealarga berilib, har xil fe'l-atvorli kishilarning qiyofalarini gavdalantiradilar, tomoshabinlarni sezib tursalar ham, sezmaslikka olib o'ynaydilar. Sahnada hayot, voqelik birmuncha bo'rttirib aks ettiriladi.

Kalit so'zlar:Teatr,drama,tragediya,asar,,sahnaviy hazil,janr,ertak,pyesa,o'yin.

Teatr san'atining turlari ko'p. Bular - drama teatri, opera, balet, musiqali drama, musiqali komediya, operetta, yosh tomoshabinlar teatri, qo'g'irchoq teatri, radio teatr, televizion teatr, estrada teatri, maydon teatri. Teatr asarlarining janrlarini aytmaysizmi? Asosiylari: drama, tragediya, komediya. Ammo teatr yo'nalishi, turiga bog'liq holda ular ko'payib ketadi. Chunonchi, fars, buffonada, tragikomediya, xronika, myuzikl, tarixiy drama, ertak-pyesa, folklor-etnografik tomosha, sahnaviy hazil kabi janrlar bor. Teatr juda qadim zamonlarda paydo bo'lgan. Ibtidoiy jamiyatdagi mehnat va dunyoqarashlar bilan bog'liq marosimlar va o'yinlardayoq teatrning boshqa bir qiyofani gavdalantirish, taqlid qilish, niqob, «ezgu» va «yovuz» kuchlarning o'zaro tortishuvini ko'rsatish, dialog kabi unsurlari paydo bo'lib, mukammallashib borgan. Teatrning sof tomosha shaklida ko'rinishi dastlab qadimgi Sharqda yuz bergan. Hindiston, O'rta Osiyo, Xitoy, Indoneziya, Yaponiya, Koreya, Birma, Vyetnamda teatr tomoshalarining xilma-xil shakllari yaratilgan. Teatr miloddan avvalgi 5-asrda Yunonistonda paydo bo'lgan. Yunon teatri davlat tomonidan uyushtiriladigan bayramlarda ko'rsatilgan. Shundan boshlab teatr san'ati juda katta taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Dramaturgiya, aktyor ijrochiligi rivojlanib borgan. Rejissyorlik paydo bolgan. Usti ochiq maydon teatlari o'zini usti yopiq teatr binolari egallagan. Sahnaning ko'rinishi, texnikasi o'zgarib borgan. Ij'rochilik, sahnalashtirish uslublari yangilanib turgan.

O'zbek teatri ham uzoq tarixga ega bo'lib, uning dastlabki ko'rinishlari ibtidoiy

jamoada davriga borib taqaladi. Miloddan avvalgi 7 - 6-asrlarda ajdodlarimiz zardushtiylilik (otashparastlik) bilan bog'liq holda o'ziga xos teatr yaratganlar. Miloddan avvalgi 5-asrda Oyxonim, Shahri Gul'ula, Nusay shaharlarida yunon shaklidagi maxsus teatr binolari qurilgan va ularda qadimgi yunon dramaturgi Yevripid tragediyalari o'ynalgan. Kushon davlatida Buddha dini bilan bog'liq bo'lgan turli teatrlashgan tomoshalar rasm bo'lgan. Mahalliy teatr, ayniqsa, 5 - 7-asrlarda yaxshi rivojlangan. Yurtimizdan chiqqan cholg'uchilar, o'yinchilar, raq-qosalar, xonandalar Buyuk Ipak yo'li orqali qo'shni yurtlarga safar qiladilar. Xitoy yilnomalarining ko'rsatishicha, san'atkorlarimiz shahanshoh saroyida mustahkam o'rnatilgan. Teatr san'ati, bir muncha boshqa shakllarda bo'lsa-da, musulmonlik davrida ham yashab kelgan. Xususan, 9-12 hamda 14-15-asrlarda Movarounnahr, Xorazm va Farg'ona o'lkalarida san'at, shu jumladan teatr san'ati o'ziga xos shakllarda taraqqiy etdi. Qissaxonlar, voizlar, maddohlarning ma'rakalari, masxara, taqlidchi, zariflarning chiqishlari aholi madaniy hayotida muhim o'rin tutgan. Ayniqsa, Amir Temur, Temuriylar davrida tomosha san'atlari, har xil bayramlar keng rasm bo'lgan. Teatrning uch turi yaxshi shakllangan: hikoya teatri (qissaxonlik, voizlik, maddohlik); kulgu teatri (masxara, taqlid, zarofat); qo'g'irchoq teatri (chodir jamol, chodir xayol, fonus xayol). Samarqand, Shahrisabz va Hirotda o'tkazilgan bayramlarda qadimiy niqoblar bilan o'ynaladigan tomoshalar ham tiklangan. 16-asrdan Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari vujudga kelgach, tomosha sarTatida ham o'zgarishlar yuz berdi. Bir-biridan farq qiluvchi Buxoro masxarabozligi, Xorazm masxarabozligi, Farg'ona qiziqchiligi maydonga keldi. Fanda bular an'anaviy o'zbek teatri, deb nom olgan. An'anaviy teatrning shakllari, namunalari butun 20-asr davomida yashab, bizning davrimizgacha yetib kelgan. Shu kunlarda ham o'z uyushmalariga ega bo'lgan yohud yakka holda ijod qiluvchi bir qator iste'dodli qiziqchilar bo'lib, ular malum darajada qadimgi teatr an'alarini davom ettirib kelmoqdalar. 20-asr boshidan jadidlar yangi o'zbek teatrini yaratish harakatiga tushdilar. Natijada 1914-yilda Samarqand va Toshkentda Mahmudxo'ja Behbudiyning «Padarkush» nomli dramasi sahnalashtirish bilan ish boshlagan yangi teatrlar maydonga keldi. Hamza nomi berilgan hozirgi O'zbek davlat akademik teatri «Turon» teatri negizida maydonga kelgan. Keyinroq O'zbek musiqali teatri (1929), Navoiy nomidagi O'zbek davlat katta akademik opera va balet teatri (1939), Muqimiy nomidagi O'zbek davlat musiqali drama va komediya teatri (1939), 20-30- yillarda viloyat teatrlari, Qo'qon va Kattaqo'rg'on shahar teatrlari tashkil topdi. Toshkentda Abdulla Qahhor nomida satira teatri bor. Qisqasi, hozir (1998) jonajon mamlakatimizda 36 ta teatr, teatr studiyasi, 40 dan ziyod xalq teatri ishlab turibdi. Davlat teatrlarida to'rt mingdan ortiq malakali san'atkorlar ishlaydi. Bolalar xizmat qiluvchi maxsus teatrlar ham bor. Agar siz sevimli qahramonlaringizni ko'rishni, ular bilan birga har xil ajoyibotlarni boshdan kechirishni istasangiz, Toshkentda 1928 - 29 yillarda tashkil topgan, hamon ishlab kelayotgan, ikki

til (rus va o'zbek)da ijod qilayotgan Yosh tomoshabinlar teatrlariga boring. Hozir Abror Hidoyatov nomi bilan yuritiluvchi Toshkent drama teatri (1976-yilda tashkil topgan) o'spirinlar va yoshlarga xizmat qiladi. Andijonda esa Abbos Bakirov nomidagi viloyat yoshlar va bolalar teatri ishlab turibdi. Toshkent Respublika davlat qo'g'irchoq teatri (1939), Andijon, Buxoro, Samarqand, Xiva, Farg'ona, Namangan, Qarshi shaharlarida ham qo'g'irchoq teatrlari faoliyat ko'rsatib kelmoqda. 1890-yilda mashhur shvetsiyalik sanoatchisi Alfred Nobel "Dunyo ideallarini taqdirlash" mukofotini ta'asis etish niyati borligini ma'lum qilgan. Nobel hayotining so'nggi kunlarida bir qancha vasiyatnomalar tuzgan, ularda Nobel yaqinlariga qoldiradigan merosning miqdorini kamaytirib, Stokgolm fanlar Akademiyasiga taqdim etilishi kerak bo'lgan meros miqdorini oshirib borgan. O'z zamonining eng badavlat insonlaridan biri bo'lgan Nobel "Meros qilib qoldirilgan ko'p miqdordagi boylik naslning intellektual salohiyatining pasayib ketishiga olib keladi",- deb ta'kidlagan. O'zining so'nggi vasiyatnomasini millioner 1895-yilning 27-martida tuzgan. Lining mazmuni bilan yaqinlari 1897-yilning aprelida, vasiyatnoma ochilgan vaqtda xabar topganlar. Hujjat mazmuni ularni karaxt holga olib keldi. Nobel yaqinlariga uncha katta bo'lmagan summani qoldirgan, qolgan kapitalini esa beshta teng bo'lakka bo'lingan. Ushbu pullardan keladigan foizlar quyidagilarga ajratilishi kerak bo'lgan: 1900-yilning 20-mayida Shvetsiya qiroli tomonidan fondning ustavi o'rnatilgan. Pullar foyda keltiruvchi tashkilotlarga maqsadli qarz va davlat obligatsiyasi ko'rinishda berilgan. Ulardan kelib tushadigan foizlar Nobel mukofoti nomzodlariga har yilgi mukofot pulini berish imkonini yaratadi. Taqdirash marosimi 10-dekabr — Alfred Nobelning vafot etgan kuni o'tkaziladi. Dunyo bo'ylab tarqalgan fakt, matematika o'qituvchilariga mukofotning berilmasligining sababi Nobelning shaxsiy hayoti bilan hech qanday bog'liqlik jihati yo'q. Nobel mukofot aniq sohani rivojlantiruvchi va hayotni yengillashtiruvchi ixtirolarga berilishi kerak deb hisoblagan. Matematika esa abstrakt ilm sifatida chetda qolgan.

Inson ma'naviyatini tarbiyalashda teatr san'atining o'rni beqiyos. Zero san'at insonni ma'naviy jihatdan boyitadi, ijodiy qobiliyatini rivojlantiradi, ezgulik sari yetaklaydi. 27 mart - Xalqaro teatr kuni 1961 yili YUNESKO huzuridagi Xalqaro teatr instituti tomonidan Avstriyaning Vena shahrida bo'lib o'tgan IX kongressida ta'asis etilgan edi. Hozirgi kunda jahonning 100 dan ziyod mamlakatlarida 27-mart kuni teatr san'ati hodimlarining kasb bayrami sifatida keng nishonlanib kelinmoqda. Xo'sh, teatr nima o'zi? Bu tushunchaning ma'nosi keng. Teatr deganda, avvalambor san'atning kattakon bir turini tushunamiz. Shu bilan birga teatr - bu tomosha - spektaklning o'zi; tomosha ko'rsatiladigan joy, spektakl qo'yiladigan bino hamdir. Hech bir san'at teatr o'rnini bosolmaydi. Chunki teatrda tomoshabin bir to'p iste'dodli kishilar bilan birvarakayiga jonli muloqotda bo'ladi. Sahna asarining ta'siri juda kuchli. Teatr san'ati hayotni, voqea- hodisalarni, turli kurashlar va ziddiyatlarni, ichki kechinmalarni

dramatik xatti-harakatlarda, aktyor ijrosi orqali aks ettiradi. Bunda yozuvchi tomonidan yozilgan pyesa yoki librettoga tayaniladi. Pyesani rejissyor sahnalashtiradi: rollarni aktyorlarga taqsimlab beradi, ular bilan mashqlar o'tkazadi, rassom, libos tikuvchi, nur sozlovchi, musiqa tanlovchi (yoki kompozitor) va boshqalar bilan ish olib boradi. Pirovardida ko'pchilik bo'lib tayyorlangan sahna asari tomoshabinga ko'rsatiladi. Aktyorlar sahnada yuz berayotgan voqealarga berilib, har xil fe'l-atvorli kishilarning qiyofalarini gavdalantiradilar, tomoshabinlarni sezib tursalar ham, sezmaslikka olib o'ynaydilar. Sahnada hayot, voqelik birmuncha bo'rttirib aks ettiriladi. Teatr san'atining turlari ko'p. Bular - drama teatri, opera, balet, musiqali drama, musiqali komediya, operetta, yosh tomoshabinlar teatri, qo'g'irchoq teatri, radio teatr, televizion teatr, estrada teatri, maydon teatri. Asosiylari: drama, tragediya, komediya. Ammo teatr yo'nalishi, turiga bog'liq holda ular ko'payib ketadi. Chunonchi, fars, buffonada, tragikomediya, xronika, myuzikl, tarixiy drama, ertak-pyesa, folklor-etnografik tomosha, sahnaviy hazil kabi janrlar bor. Teatr juda qadim zamonlarda paydo bo'lgan. Ibtidoiy jamiyatdagi mehnat va dunyoqarashlar bilan bog'liq marosimlar va o'yinlardayoq teatrning boshqa bir qiyofani gavdalantirish, taqlid qilish, niqob, «ezgu» va «yovuz» kuchlarning o'zaro tortishuvini ko'rsatish, dialog kabi unsurlari paydo bo'lib, mukammallashib borgan. Teatrning sof tomosha shaklida ko'rinishi dastlab qadimgi Sharqda yuz bergan. Hindiston, O'rta Osiyo, Xitoy, Indoneziya, Yaponiya, Koreya, Birma, Vyetnamda teatr tomoshalarining xilma-xil shakllari yaratilgan. Teatr miloddan avvalgi V asrda Yunonistonda paydo bo'lgan. Yunon teatri davlat tomonidan uyushtiriladigan bayramlarda ko'rsatilgan. Shundan boshlab teatr san'ati juda katta taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Dramaturgiya, aktyor ijrochiligi rivojlanib borgan. Rejissyorlik paydo bo'lgan. Usti ochiq maydon teatlari o'zini usti yopiq teatr binolari egallagan. Sahnaning ko'rinishi, texnikasi o'zgarib borgan. Ijrochilik, sahnalashtirish uslublari yangilanib turgan. O'zbek teatri ham uzoq tarixga ega bo'lib, uning dastlabki ko'rinishlari ibtidoiy jamoa davriga borib taqaldi. Miloddan avvalgi VI-VII asrlarda ajdodlarimiz zardushtiylik (otashparastlik) bilan bog'liq holda o'ziga xos teatr yaratganlar. Miloddan avvalgi 5- asrda Oyxonim, Shahri G'ulg'ula, Nusay shaharlarida yunon shaklidagi maxsus teatr binolari qurilgan va ularda qadimgi yunon dramaturgi Yevripid tragediyalari o'ynalgan. Kushon davlatida Buddha dini bilan bog'liq bo'lgan turli teatrlashgan tomoshalar rasm bo'lgan.

Xulosa: Mahalliy teatr, ayniqsa, V-VII asrlarda yaxshi rivojlangan. Yurtimizdan chiqqan cholg'uchilar, o'yinchilar, raq- qosalar, xonandalar Buyuk Ipak yo'li orqali qo'shni yurtlarga safar qiladilar. Xitoy yilnomalarining ko'rsatishicha, san'atkorlarimiz shahanshoh saroyida mus-tahkam o'rnashadilar. Teatr san'ati, birmuncha boshqa shakllarda bo'lsa-da, musulmonlik davrida ham yashab kelgan. Xususan, 9-12 hamda XIV-XV asrlarda Movarounnahr, Xorazm va Farg'ona o'lklarida san'at, shu jumladan teatr san'ati o'ziga xos shakllarda taraqqiy etdi.

Qissaxonlar, voizlar, maddohlarning ma'rakalari, masxara, taqlidchi, zariflarning chiqishlari aholi madaniy hayotida muhim o'rin tutgan. Ayniqsa, Amir Temur, Temuriylar davrida tomosha san'atlari, har xil bayramlar keng rasm bo'lgan. Teatrning uch turi yaxshi shakllangan: hikoya teatri (qissaxonlik, voizlik, maddohlik); kulgu teatri (masxara, taqlid, zarofat); qo'g'irchoq teatri (chodir jamol, chodir xayol, fonus xayol). Samarqand, Shahrisabz va Hirotda o'tkazilgan bayramlarda qadimiy niqoblar bilan o'ynaladigan tomoshalar ham tiklangan. 16-asrdan Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari vujudga kelgach, tomosha san'atida ham o'zgarishlar yuz berdi. Bir-biridan farq qiluvchi Buxoro masxarabozligi, Xorazm masxarabozligi, Farg'ona qiziqchiligi maydonga keldi. Fanda bular an'anaviy o'zbek teatri, deb nom olgan. An'anaviy teatrning shakllari, namunalari butun 20- asr davomida yashab, bizning davrimizgacha yetib kelgan. Shu kunlarda ham o'z uyushmalariga ega bo'lgan yohud yakka holda ijod qiluvchi bir qator iste'dodli qiziqchilar bo'lib, ular malum darajada qadimgi teatr an'alarini davom ettirib kelmoqdalar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xoliqulova, G.E. (2007). Sahna nutqi. Toshkent-2007[1]
2. Xoliqulova, G.E. People's poet of Uzbekistan mukhammad yusuf - singer of the native land and love. International conference[2]
3. Go'zal Erkinovna Xalikulova. Sahna nutqi va jonli til. Muloqot, Toshkent-2022[3]
4. Sayfullaev B, J.Mamatqosimov. Aktyorlik mahorati. Toshkent Fan va texnologiya, 2012[4]
5. Yuldashev.T.I., Ikromov H.I., Muxtarov I.A, M.S.Muxtorova. Teatr va yosh avlod. Toshkent 2012[5]azkurs.org
6. www.yuz.uz[6]